

هولاکو خان^۱

• دوكتور ج. ارالپ آليشيق

ÖZET: Dr. Eralp ALIŞIK, "Hülagü Han", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 11 (Bahar 2018/1397), ss. 9-22

Türk ve Moğol unsurunu, Cengiz Han'ın şahsında ve genel Türk kültür tarihi bakımından birbirlerinden tamamıyla ayrı olarak değerlendirmek olmaz. Kültür kavramının aslı unsuru "dil"dir. Aynı dili konuşan insanlar birbirleriyle akraba olarak kabul edilir. Moğollar da Türkler ve Mançular ile birlikte Ural-Altay dil ailesinin, Altay grubuna dâhildir. Türkçe ve Moğolca arasındaki yakınlık günümüze kadar birçok Türkoloji ve dilbilimine dair araştırmalarda ele alınmıştır. Cengiz Han tarihinde (Reşidüddin, Camiü't-tevarih) geçen birçok boy adlarına, onuncu yüzyıldan önce, Moğolistan vakayine ait kayıtlarda rastlanılmaktadır. Ancak hangi boyun Moğol, hangi boyun Türk ırkına ait olduğunu tespit etmek çok güçtür.

Açar Sözcükler: Moğol, Türk, Cengiz Han, Hülagü Han, İlhanlılar.

چکیده: دکتر ارالپ آلیشیق، "هلاکو خان"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۱۱ (بهار ۲۰۱۸/۱۳۹۷)، صص. ۹-۲۲.

عنصر ترک و مغول را نه تنها در شخصیت چنگیز خان بلکه از نظر تاریخ عمومی فرهنگ ترک نمی‌توان بطور کامل از یکدیگر متمایز ساخت. «زبان»، عنصر اصلی مفهوم فرهنگ را تشکیل می‌دهد. افرادی که به یک زبان سخن می‌گویند، همخانواده به‌شمار می‌آیند. مغول‌ها نیز به همراه تورک‌ها و مانچوها جزو شاخه‌ی آلتای خانواده اورال-آلتای می‌باشند. نزدیکی میان ترکی و مغولی تا کنون در تحقیقات تورکولوژیستی و زبان‌شناسی زیادی مورد بررسی قرار گرفته است. بسیاری از اسامی طایفه‌ها و تیره‌های مذکور در تاریخ چنگیز خان (رشیدالدین، جامع‌التواریخ)، در آثار مربوط به وقایع مغولستان در دوره‌ی پیش از سده دهم میلادی نیز به چشم می‌خورد. اما دشوار است که بتوان مشخص نمود که کدام طایفه متعلق به ترک‌ها و کدام متعلق به مغول‌هاست.

کلیدواژه‌ها: مغول، ترک، چنگیز خان، هلاکو خان، ایلخانیان.

تورک و موغول عنصرورنو، چنگیز خان‌بن (۱۲۲۷:۴) شخصینده و گنل تورک کولتور تاریخی باخیمیندان بیر-بیرلریندن تامامی ایله آیری اولاراق دگرلندیرمک اولماز. کولتور قاورامی‌نین اصلی عنصرور "دیل"دیر. عینی دیلی قونوشان انسانلار بیر-بیرلری ایله

^۱ بو مقاله، تورک یولو درگیسی، حزیران (ژوئن) ۲۰۰۳، سای ۷-دن الیناراق عرب الیفباسینا کؤچورولموشدور.

قوھوم اولاراق قبول ائدیلیر. موغوللار دا تورکلر و مانچولار ایله بیرلیکده اورال-آلتای دیل عایله‌سی‌نین، آلتای قوروبونا داخیل‌دیله. تورکجه و موغولجا آراسینداکی یاخینلیق گونوموزه قدر بیرچوخ تورکولوژی و دیل بیلیمینه دایر آراشدیرمالاردا اله آیینمیشدیر. چنگیز خان تاریخینده (رشیدالدین، جامع‌التواریخ) گنچن بیر چوخ بوی آدلارینا، اونوجو یوز ایلدن اونجه، موغولستان وقایعینه عاید قیدلرده ده راستلانیملاقادیر. آنجاق، هانسی بویون موغول، هانسی بویون تورک عیرقینا عاید اولدوغونو تثبیت ائتمک چوخ گوجدور. موغول تئزیمی، بیر سیاسی بیرلیگین آدی اولاراق ۱۲-جی یوز ایلهده اورتایا چیخمیشدیر.

بورادا اونملی اولان خصوص؛ بو بویلارین هم تورکجه هم ده موغولجا دانیشدیقلاری گرچگی دیر (توغان، ۶۴-۶۵: ۱۹۴۶). بیر اؤرنک وئرمک گرکیرسه، دوغو قوروبونا منسوب اولان بایات بویو؛ موغوللار آراسیندا موغول، تورکلر آراسیندا دا تورک بویو اولاراق قبول ائدیله. بو دگرلندیرمه‌له، او تاریخده عینی جوغرافیایین پایلاشان تورک و موغول عنصرلارینین بیر-بیرلری ایله نه قدر قایناتشیدیقلارینی گؤسترمدکده دیر (توغان، ۲۳۵-۲۵۵: ۲۰۰۲). رشیدالدین تاریخینده وئرلین بیلگیلرده، چنگیز خانین، بؤری-تیگین (کایات، کبیات) بویونا منسوب اولدوغو بؤنونه‌دیر؛ بو اثرین اورژینالی، موغول و اویغور باخشیلاری طرفیندن یاراتیلیمیش و ایلخانلی خاقانی اولجایتویا موغولجا اولاراق تقدیم ائدیلمیشدیر. «چین قایناتلاریندا دا چنگیز خانین منسوب اولدوغو بوی، کؤکتورک خاقانلیغینا قدر دایندیریلماقدادیر. چنگیز خان کیمی عینی سولالغین فرقلی بیر قولوندان گلن تیمورخانی دا بو قاپسامدا دگرلندیرمک گرکیر. ۱۲۴۰-لی ایللرده یازیلدیغی دوشونولن موغوللارین گیزلی تاریخی (تیمیر، ۱۹۴۸) آدینی داشییان انونیم اثر، چنگیز خانین سویو حاقیندا افسانه‌له باشلاماقدادیر. اثرین باشلانغیجینی اولوشدوران افسانه‌یه گؤره چنگیز خانین سویو، «بوجه تانری طرفیندن قوت ایله یاراتیلیمیش بؤرته-چینه (بوزقورد) ایدی» (توغان، ۲۳۵-۲۵۵: ۲۰۰۲). بوردان چیخارتیلاجاق سونوج، اسکی تورکلر حاقیندا کؤکتورک قاغانلیغی دؤنمیندن اعتبارا گونوموزه قدر چاتان یارادیلیم و توره‌ییش ایله ارگنه‌قون کیمی افسانه‌له چنگیز خان طرفیندن صاحب چیخیلماسی و بنله‌جه تورک بیرلیگین قورونماسی دیر (بیلدیریم، ۱۴۹-۱۶۱: ۲۰۰۰).

او دؤنمدکی موغولستاندا اتتیک یاپی‌نین قاریشیقلیغی گؤز اونونه آیندیغیندا، چنگیز خانین اؤزونو تورک و موغول اولاراق تانیتماسی حاقلی‌دیر. دولاییسی ایله، گرک چنگیز خان، گرکسه اورتا آسیادان چیخاراق، آسیا و اؤن آسیادکی تورک بویلاری آراسینا یئرلشن و تامامی ایله تورکلشن چنگیز ائولادینا، "تورک خانلاری" اولاراق دگرلندیرمک قونوسوندا شبهه‌یه گرک یوخدور. آنجاق، اونجه‌له هندستان و ایراندا، داها سونرا ماوراءالنهر و اورتا دوغودا حتی نه یازیق کی گونوموزده تورکیه‌ده تاریخچیلرین بؤیوک بیر چوخونلوقدا تیمور خان و اوغوللاریندا موغول اولاراق دگرلندیرمه‌له بؤیوک بیر طالعسیزلیک و شاشقینلیقدان باشقا بیر شئی دئییلدیر (بزر، ۸-۴: ۲۰۰۳).

تورک تاریخچیلریندن بعضیلرینین؛ عربلرین، تورک انلرینی استیلا صفحه‌لرینی "فتوحات" و مسلمانلیغی هنوز قبول ائتمه‌میش اولان تورکلرین، بوتون تورک انلرینی،

تک بیر یورد آلتیندا توپلاماق عمل و غیرتلی ایچریسیندهکی تشبوتلرینی و قونشو اولکلرینی فتح ائتمه لرینی "استیلا" اولاراق دگرلندیرمه لری، تورک تاریخینی اسلامی دویغولار آلتیندا اؤیرتمک نیتیندن باشقا بیر شئی دنیلیدیر.

آنجاق یوخاریدا بحث ائدیلن فتوحاتین ائتکی و یانقیلاری، بعضی اونلو تاریخ بیلگیلری طرفیندن ده اویژکتیو اولچولره یاخین بیر بیچیمده یوروملانمیشدیر. و. بارتولدا گۆره، "موغول حاکمیتی، چینده و اسلام دونیاسیندا ۱۸-جی یوزایلدن اؤنجه تاریخده هنج گورولمه یین بیر سیاسی استقرار میدانا کتیرمیش، اونلار اؤز منفعتلرینین بیر چبخاری گرهمگی اولاراق، شهر حیاتینین گلشیمی قونوسونا اؤنم وئرمیشلردیر. زامانیندا ژرمنلرین حاکمیتی؛ نقدی اکونومیدن، پایاپای اکونومیینه، شهر حیاتیندان، کند حیاتینا گنچمگی گرکتیردیگی حالدا، موغوللار دؤنمینده گوموش پول سیستمی یئرلشمیش، اسکی شهرلر تعمیر ائدیلمکله قالمایب، یئنی شهرلر ده قورولموشدور. موغول امپراتورلوغو، اوزاق و یاخین دوغونو عینی میلت و عینی خاندانلیغین یؤنتیمی آلتیندا بیرلشدیریلدی. مصر مملوکلورینه قارشی دوشمانلیق، موغوللاری اوروپا دؤلتلرینه ده یاخینلاشدیردی. اوروپا تاجیرلری و میسیونرلری، اورتا آسیادان گنچن کروان یوللاریندان باشقا، ایران لیمانلاریندان، هیندیستان و چینه گندن دنیز یولوندا دا فایدالاندیلار. اوروپادا ۱۳-جو یوز ایله اورتایا چیخان مدنیت اینکیشافی، بیر درجهیه قدر بونونلا ایضاح ائدیلمکدهدیر. بو دؤنملرده، مدنیت آلتیندا اوستونلوک هله اسلام، اؤزلیکله ایران طرفلرینه ایدی. ایران خالقینی اؤز تاریخینده دنیا مدنیتینین اؤن صفینده بولوندوغو بیر دؤر وار ایسه، او دا موغوللار دؤنمی دیر؛ حالبوکی بیر چوخ بیلگین ایراندا مدنیتین موغوللار طرفیندن تخریب ائدیلمیگی فیکریندهدیر.

ایراندا موغوللار حاکمیتی دؤنمینده دنیا میلتلرینی بیر تاریخی یازیلدی؛ بو ایشه بیر موغول، ایکی چین بیلگینی، بیر کشمیرلی بودیست راهیبی ایله بیر نئجه ایران بیلگینی و بیر فرانسالی راهیب ده داخیل ائدیلدی. بونلارین ترتیب ائتدیگی اثر، جامع التواریخ، چرچیه سونین گنیشلیگی باخیمیندا دنیا ادبیاتیندا تامامی ایله آیری بیر یئر توتماقدادیر. بو شکیلده، اسکی دونیاداکي بوتون مدنی میلتلردن بیلگیلرین بیر یئرده توپلاناراق، عمومی تاریخه دایر روایتلری توپلایاراق، بیر کیتاب حالینا کتیرمه لری او زامان قدر و اوندان سونرا دا هنج گورولمه میشدیر.

اوروپا بیلگیلری داها ۱۹-جو یوز ایله بئله عمومی تاریخ دئنیلدیگینده یالنیزجا باتی اوروپا تاریخینی آنیردیبار؛ رشیدالدین یاردیمجیلاریندان بیر مسلمان یازارین سؤزلریندن آنلاشیلدیغینا گۆره ۱۴-جو یوز ایلین باشیندا اعتبارا عربلرین و فارسلا رین تاریخینه، عمومی دنیا تاریخی دنیزینه تۆکولن چایلارین بیری گۆزو ایله باخیمیشدیر" (توغان، ۱۱۳: ۱۹۴۶).

توغان بارتولدون بو گوروشلرینه بیر قاتقی اولاراق، چینه عاید طب و فلسفه اثرلرینی ایلخانلار دؤنمینده فارسجا یا ترجمه ائتدیریلمه سینی و قازان خانین دا اؤزلریندن اؤنجه کی دؤنملرده اؤن آسیادا آنجاق یونان بیلیم اثرلرینه اؤنم وئرلیدیگینی، اؤز دؤنمینده ایسه یالنیز باتی دا دئییل، اوزاق دوغو دا اینکیشاف ائدن بیلیمسل آراشدیرمالاریندا اؤز

ھاكىمىتى ئلتىنداكى انسانلارنى بىلگىلىدىرىمك و انسانلىغا خىدىمت ائتمك اوزره ترجمه ائتىدىرىلدىگىنى بلىرتىدىگىنى اىفاده ائتمىشىدىر (توغان، ۱۱۳: ۱۹۴۶).

اىلخانلىلار دۇنمىندە تىجارته؛ كاغىز پول اولاراق كادا ك دىيىلن اىپىك قوماش پارچالارى و كولچە (شىمش) آلتىن و گوموش اىشلەدىلىرىدى، تورك-موغول ھاكىمىتى دۇنمىندە اورتا آسىادا چوخ گىنىش بىر جوغرافىادا اىشلەدىلن بو گوموش كولچەلره باسلىقى دىيىلىرىدى.

اىلخانلى خانلىغىنىن قورولماسى ايله بىرلىكده بوتون اۇن آسىادا، داھا اۇنجه آسىادا گۇرولن ياپىلانما فعالىتلىرى ده سۇز قونوسو اولموشدور. بو فعالىتلىر آراسىندا، بغدادىن اسكى سورو دىشىندا يىنى بىر محلەنىن تىكىلمەسى و بوتون شەرىن يىنىدىن ياپىلانماسى دا سايبىلابىلر. بو دۇنمە تارىخچى دەھەنىنىن بىر قىدى دە توغانىن مذکور اثرلىرىندە بلىرتىلمىشىدىر؛ "بو دۇردە بغداد، عباسى خلىفەلىرى زامانىداكىنا نىسبتلە بىرنچە قاتى داھا معمور اولموشدور" (توغان، ۱۲۳: ۱۹۴۶). هولاکو خانىن اوغلو آباقان خان و داھا سونرا دا قازان خان دۇنمىندە بوگونكو عراق جوغرافىاسى اوزرىندە كاناللار انشاء ائتىدىرىلمىش و يىنى زراعت ساحەلىرى آچىلمىشىدىر. بىلەجه دجلەن، كوفە و نجفە قدر اوزانان بۇلگەدە بۇيوك بىر زراعت آلانى ياراتىلاراق عادتاً چۇلە حىات وئرىلمىشىدىر. بو كاناللار سايبەسىندە، بغداددان يولا دوشن قايىقلار، دجلە اىرماغى اوزرىندە كرىلایا قدر اولاشابىلمىش و بۇلگە، عباسى دۇنىمى ايله مقایسە ائدىلمەيمەجك قدر معمور (آباد) بىر دوروما كنىرىلمىشىدىر. بىلەجه يوخارى قازان اىرماغى آدى وئرىلن بو كانال سايبەسىندە فىرات و دجلە اىرماقلارى بىرلىشىدىرىلمىشىدىر. اىلخانلى خانلىغى زامانىدا، دىنيز تىجارتى ده اىرانىن گونىيىندە تىكىلن لىمانلار واسىطەسى ايله اوزاق آسىايا قدر گىنىشلەمىش و بو دىنيز تىجارتىندە ده داھا سونرا باشدا پرتقاللىلار اولماق اوزره اوروپالىلار دا استىفاده ائتمىشىدىلر (توغان، ۲۳۵-۲۵۵: ۲۰۰۲).

بۇيوك اىلخانلى دۇلتى، هولاکو خانىن اۇن آسىايا گلىشى ايله ۱۳۳۶-۱۲۵۶ اىللىرى آراسىنداكى دۇنمە حۇكوم سورموشدور. هولاکو خان، چنگىز خانىن اوغلو، تولوى خانىن اوغلودور باشقا بىر اىفاده ايله تورونودور (نومەسىدىر).

۱۲۰۶ اىلىندە بوتون تورك و موغول بگلىرىنىن اىشتىراكى ايله ياپىلان قورولتايدا چنگىزخان عنوانىنى آلاق، تورك-موغول بىرلىگىنىن باشىنا گىنچن تىموجىن ۱۲۲۷ اىلىندەكى اولومونه قدر دوغو آسىادان، دوغو اوروپا و اۇن آسىايا اوزانان و ۹-جو يوز اىلدن برى كىچىك چاپداكى دۇلت و خاندانلىقلار طرفىندە يۇنتىلمكده اولان چوخ گىنىش بىر جوغرافى آلان تك بىر دۇلتىن يۇنتىمىندە قالمىشىدىر. چنگىز خانىن اولوموندن ۱۲۶۰- لى اىللىره قدر اولان دۇنمە تورك-موغول خاقانلىغىنىن مركزى، قارقوروم اولموشدور.

چنگىز خاندان سونرا مركزدە بولونان اۇگەدە (۱۲۴۱-۱۲۲۹)، گويوك (-۱۲۴۶ ۱۲۴۸) و منگو (۱۲۵۹-۱۲۵۲) (هولاکو خانىن بۇيوك قارداشى) خاقانلارىن دۇنمىندە قارقوروما، تورك-موغول دۇلتىنە تابع اولان اۇلكەلردن چوخ سايبدا انلچى گلمىشىدىر، دۇنىمىنىن دىپلوماسى مركزى قونوموندا اولان قارقوروما زيارته گلن بو انلچىلردن گونوموزه قدر اولاشان دگرلى لاتىنجه سياحتنامەلر قالمىشىدىر. چنگىز خانىن ان كىچىك اوغلو اولان تولوى خانىن، چنگىز خان حىاتدايكن تورك تۇرەسىنە گۇرە ياپىلان اولوش

سونوجوندا، اود چيگين/تيگين (اوجاق پرنسى) (قارشىلاشدير، كۆكتورك خاقانليغى دۇنيىدە كول تىگين بىن قونومو) صفتى ايله، قارقورومدا قالاراق ان بۇيوك حيصتەيه صاحيب اولماسى سونوجوندا، تولوى خان بىن اوچ اوغلو، دۇلتىن بۇيوك بۇلوموندا سۇز صاحيبى اولموشدولار. منگوخان مركزدە قالمىش؛ قوبىلاي خان، چينه و ھولاكو خان دا اۇن آساييا گۇندريلمىشدير.

ھولاكو خان، ۱۲۵۸ ايليندە بغداد شھرىنى فتح اندەرك، عباسى خليفەليگىنى اورتادان قالديرمىشدير. خليفە معتصم بىن عايلەسىندىن بعضىلارى ميصيره قاچمىش و مملوكو سلطانى بايارس طرفىندىن ۱۲۶۰ و ۱۲۶۱ ايلرىندە آرخا- آرخايا خليفە اعلان اندىلمىشدير؛ بو سۇزدە خليفەلىك مۇسسەسى، ميصرىن عثمانلى پادشاهى ياوز سلطان سليم طرفىندىن فتح اندىلمەسە قدر وارليغىنى سوردورمىلمىشدير. بو دۇنمەدە كۇنوللو اولاراق ھولاكو خان تابىع اولانلار / ايل دىيىلمىشدير، كۇنوللو اولاراق بو بىرلىگە قاتىلمايانلار ايسە بولغا "عاصى" اولاراق ايفادە اندىلمىشدير. ھولاكو خان تابىع اولانلار، عىنى زاماندا بۇيوك خاقان قونوموندا اولان منگو خان بىن دا تابىعتىندە سايىلدىقلارى اوچون، ھولاكوبا "ايلخان" عنوانى وئرىلمىشدير. ۱۳۳۶ ايلينە قدر حاكىمىتىنى دوام اندىرىن بو سولالەنى تانىماق، اۇن آسيا دا گونوموزە قدر وارليغىنى دوام اندىرىن تورك تارىخىنى تانىماق دىمكىدەر. تولوى خان بىن اوغوللارى اولان منگو، قوبىلاي و ھولاكو، چنگىز خان بىن باش وزىرى طرفىندىن اۇزل بىر اھتمام و اعتنا ايله يىتىشديرىلمىش، اويغور يازىسى و ادبىياتى ايله رياضيات، جوغرافيا و تارىخ بىلىملىرىنى اۇيرنمىشلر و چىندەكى بىلگىنلردىن دە فن بىلىملىرى آلايندا درس آلمىشلاردىر. بو چرچىوودە ھولاكو خان، اۇن آساييا گىنىش بىر پرسپىكتىولە انتىقال انتدىگىندە بو بۇلگەدەكى بىلىم و كولتور سويەسىندىن خبردار ايدى (توغان، ۲۱۳: ۱۹۴۶).

جوينى يە گۇرە؛ قارقورومدا مركزدە بولونان خاقان منگو خان؛ قارداشى ھولاكونو ايران و اۇن آساييا فتح ائتمگە گۇندردىكى زامان، اۇزونە بوتون تورك-موغول اولكلەرىندىن، اوردونون %۲۰-سى نىن وئرىلمەسىنى بويورموشدو. توغان، بو اوردونون عسگر موجودونون ۲۸۰.۰۰۰ قدر اولدوغونو و عايلەلرى ايله بىرلىكدە بو سايى نىن بىر مىليونو بولدوغونو بىلدىرمىشدير (توغان، ۲۳۹: ۱۹۴۶). آنجاق، اۇگەدەى خان بىن دا ايلچى گەدەى نويانى داھا اۇنچە گىنە اوردونون %۲۰-سى ايله ايرانا گۇندردىكى گىنە جوينى نىن اثريندە بلىرتىلدىگىنە گۇرە اۇن آساييا گلن تورك-موغول عنصرونون، ايكي مىليوندان چوخ بىر نفوسا صاحيب اولدوغو گۇرولمكدەدەر. بو سايى نىن بۇيوك بىر بۇلومو، بو توپراقلاردا بىرلىشمىش و بۇلگەدەكى تورك نفوسونون بلىرلى بىر يوزدەسىنى تشكىل ائتمىشدير. بۇلگەيە دايمي اولاراق يىرلىشش موغول عنصرولارى دا قيسا بىر سورەدە توركلشمىشدير.

۱۴-جو يوز ايلدە رشىدالدىن طرفىندىن تصنىف اولونان، تورك-موغول خانلارى شجرەسىندە خانلار بىن و نوغايلارىن يۇنتىمىندەكى اوردونون، تومن و مىنگلرە (گردان) آيرىلدىغى بلىرتىلمىشدير. بو اثردە، ھولاكو خان و اوغلو آباقا خان بىن اوردولارىنى تشكىل اندن تومنلردن الليسى نىن بگ آدلارى، باشقا بىر ايفادە ايله تومن قوموتانلارى ذكر اندىلمىشدير. بو وئرىلردن يولا چىخاراق بۇلگەدەكى ايلخانلى اوردوسونون ياخلاشيق

اولاراق ۵۰۰،۰۰۰ اولدوغونو بلیرتهبیلرک (توغان، ۲۳۹: ۱۹۴۶). بو اردونون یاخلاشیق %۶۵-ینین، تورک بویلاریندان اولوشدوغو و موغول عنصرلارینین بیرچوخونون دا بؤلگهده داها سونرا قورولان تورک خاندانلارینا عاید دۆلتلرده تورکلشهرک اقامت انتدیکلری گۆز اؤنونه آلینیرسا؛ ایلخانلی خانلیغینین، تورک تاریخیندهکی اؤنمی داها یاخشی آتلاشیلار.

هولاکو خانین اؤنجو بیلرلیکلری، مارت ۱۲۵۳-ده آمو دریانی گنچهرک، طوسا اولاشمیش و داها سونرا دا اسماعیلی مذهبنین حؤکوم سوردویو باتی بؤلگهلرینه گیرمیشدیر. بو دؤنمه اسماعیلی مذهبی، رکنالدین گور شاه اؤندرلیگینده چوخ بویوک بیر کولتورل و عسگری گوجه صاحیبیدی (لوییس، ۱۱۲۴-۱۱۲۰: ۱۹۸۸). آنجاق، ژانویه ۱۲۵۷-ده ایلخانلی اوردوسو اسماعیلی گولرینی بوزقونا اوغراتاراق، رکنالدینی ده قارقوروما، منگو خانین حضورونا یارغیلانماق اوزره گؤندرمیش، رکنالدین؛ منگو خانین امری ایله اعدام اندیمیشدیر.

قزوینده بولونان اسماعیلی مذهبنین اؤنده گنلری ده عینی اویقولامایا معروض قالمیشدیر. جوینی، منگو خانین بو بویروغو، چنگیزخان یاساسینا گوره وئردیگینی بلیرتمیشدیر (بوyle، ۳۶۵: ۱۹۶۸). آلاموت قالاسی نین اله گنچیریلیمسی ایله اؤزللیکه حسن صبحان اگیتیلدیگی "خشخاشی" (خشخاش ایشلهدنلر) فداییلرین آنادولو سلجوقلو بگلرینه قارشى دوزنلهدیکلری سوءقصدلر ده کسيلمیش اولدو؛ انگلیزجهده ایشلهنن assassin (قاتیل، سوءقصدچی) سؤزجوو ده "خشخاشی" دن توره میشدیر. اسماعیلی مذهبنین بئلهجه تامامله اورتانان قالدیریلیمسی ایله بیلرلیکده، هولاکو خانین بؤلگهده سنئ مذهبنین گلیشمه سینه و کؤک سالماسینا بویوک قاتقیدا بولونموش اولدوغو تاریخی بیر گرچکدیر (لوییس، ۱۱۲۴-۱۱۲۳: ۱۹۸۸). هولاکو خانین بیر سونراکی هدفی، بغدادداکی عباسی خلیفه لیگی اولموشدور. هولاکو خانین بوخاریدا قونو اولان بغداد شهرى فتوحاتی ایله ایلگیلی اولاراق ان ساغلام و اوربیزینال قاینلاقلاردان بیریسى ده تاریخ گزیده نصرنامه ادلی الیازما تورکجه اثردیر (تاریخ گزیده نصرنامه، ۳۲۲۲: ۹۰۸ هجرى).

بو اثرده؛ هولاکو خانین عباسی خلیفه سی معتممه اوچ دفعه انلچی گؤندرهرک معیتى ایله بیلرلیکده سیلاحلارینی بوراخیب شهرى ترک انتمه سینی و بئلهجه جانلارینا قصد اندیلمه یه جگی بلیرتلمیشدیر. آنجاق، خلیفه نین اولومسوز جواب وئرمه سی اوزرینه هولاکو خان؛ نوقایلاریندان باجیویا، اردبیل اوزریندن دجله ایرماغینی گنچمه سینی بویراراق، بغدادین باتی سینا، دوغودان دا بالاقای، توتار و کولو ادلی نوقایلارین قوموتاسیندا اولان بیلرلیکلری شهرزور و دقوق اوزرینده قونوشلاندمیش، مرکزده اوزو قالمیش و خوزیستان طرفینده ده کت بوقا قوموتاسینداکی بیلرلیکلر قونوشلانمیشدیر. ایلك چاتیشمادا خلیفه یه باغلی یئددی یوز نفرلیک بیر عسگری گوجون چوخ قیسا بیر سورهده امحا اندیلمه سی اوزرینه، بغدادین بیلگینلری ایله ایرملی سویهدهکی دینی جماعت تمثیلچیلریندن تشکیل اولان اوچ مین نفرلیک بیر هیئت، هولاکو خانین حضورونا چیخمیش و اوزوندن امان دیلمه میشدیر.

هولاکو خان دا بو هیئته حسن قبول گؤستریش و اؤزلرینه شهردهکی سیلاحلی عسگرلرین و «چنگیز خان یاساسی آلتیندا حیاتلارینی بغداددا سوردورمک ایسته‌میلرین سیلاحلارینی بوراخراق شهردن سربستجه چیخاییله جکلرینی بیلدیرمیشدیر. بو نصیحتی دینلهمیلر، ایلخانلی اوردوسو طرفیندن امحا اندیلمیشدیر. عباسی خلیفه‌سی ده معیتی ایله بیرلیکده بغدادی ترک ائتمه‌دیگی و قارشی قویماغا یئلتندیگی اوچون اؤلدورولموشدور (تاریخ گزیده نصرتنامه، ۱۰۵: ۹۰۸ هجری).

چنگیز خان یاساسی حؤکملری چرچیوه‌سینده، سیلاحسیز و معصوم خالقا توخونولمادیگی کیمی ماللارینین یاغمالانماسی دا سؤز قونوسو دئییلدیر (پائول، ۱۷۷: ۱۹۹۸). گننه عینی الیازما اثرده؛ بغدادین فتحی ایله ایلگیلی اولراق بحث اندیلن باشقا دقته دیگر قونو دا خلیفه‌نین حرمینده اؤزوندن باشقا هنج کیمسه‌نین گؤرمه‌سینه ایذین وئرلمه‌دیگی بنش یوز گنج قیز کۆله‌نین ده هولاکو خان طرفیندن باغیشلانراق، نوقایلارینا و قوموتانلارینا بو قیزلاری انش اولراق آلمالارینا ایذین وئرهرک، اؤزگورلوکلرینه قووشدورماسی دیر (تواریخ گزیده نصرتنامه، ۱۰۵: ۹۰۸ هجری).

هولاکو خانین، بغدادی محاصره‌سی و آردیندان شهری، ۱۰ فوریه ۱۲۵۸ تاریخینده فتح ائتمه‌سی ایله ایلگیلی اولراق بعضی قاینقلاردا سککیز یوز مین ایله ایکی میلیون اوچ یوز مین نفرین اؤلدورولدیو، شهرین تخریباتا معروض قالدیگی و کیتابخانالارین یاخیلدیگی دجله ایرماغی‌نین ایسلانان کیتابلارین مرگیلرینین هفته‌لرجه قارا رنگده آخدیگی بلیرتیلیمکده‌دیر (بزر، ۸-۴: ۲۰۰۳). آنجاق، سؤز قونوسو رقلرین آیلندیگی اوربژینال تاریخی قاینقلار بلیرتیلیمکده، یا دا یانلی عرب قاینقلاری اؤزللیکله او دؤنمه ایلخانلیلار ایله ساواش حالیندا بولونان مملوکلر قاینقلاری بلیرتیلیمکده‌دیر. ایریجا، او تاریخده بغدادین نفوسونون میلیونلارلا ایفاده اندیلمه‌سی ده مومکون دئییلدیر. بو چرچیوه‌ده سؤز قونوسو الیازما اثرده بلیرتیلیمیش اولان تاریخی بیر گرچکه ده دقت چکمک ایستریک، "هولاکو خان، استرآباد و مازنداران اولاشدی، اورالاری آلدی و بیر اوغلونو اورادا قویاراق، ایرانا یؤنلدى. شامی و روم ائلینی ده آلدیقان سونرا، بؤیوک حاضیرلیقلار یاپاراق، گوجلو بیر اوردو اولوشدوردو و بغداد شهرینه یؤنلدى. بو سیرادا بغداد شهرینین یاریسینی و عراق شهرلرینین بیر چوخونو آنسیزین گلن بیر سنل باسقینی خراب ائتدی. بوندان اللى گون سونرا هولاکو خانین بؤیوک اوردوسو ایله بغداد شهرینه اولاشدیگی خبری اولاشدی. خان دا همدانا گلهرک، ائلچیلرینی بغداد حاکیمینه گؤندردی (تواریخ گزیده نصرتنامه، ۱۰۴: ۹۰۸ هجری).

بیزیم گؤز اؤنونه آلامیز گرکن اولچو، یوخاریدا وئرلین اوربژینال قاینقلار و چنگیز یاساسی‌دیر، بونا گؤره ده سؤز قونوسو قتل عام و یاغما روایتلرینه اعتبار اندیلیمه‌سی گرکمکده‌دیر.

کیتابخانالارین یاخیلماسی ایله ایلگیلی روایتلر حاقیندا بلیرتمه‌میز گرکن خصوص بودور: ایلخانلی خانلیگی سایه‌سینده، تورک میلتی بوگونکو اورتادوغو، قافقازیا و اورتا آسیا جوغرافیاسیندا وارلیغینی تورکجه اوخویوب یازاراق و دانیشاراق سوردورمکده‌دیر. اورتا آسیادان، ایلخانلیگی دؤنمینده بؤیوک کوتله‌لر حالیندا اؤن آسیا جوغرافیاسینا آخان

تورک-موغول عنصرلارینین بؤیوک بؤلومو، یازیمیزدا چئشیدلی دفعه‌لر بلیرتدیگیمیز کیمی، بو توپراقلاردا یورد توتوموش و تورک خاندانلارینین چئشیدلی دۆلتلر قوراراق بوگونه قدر آیاقدا قالمالارینا زمین حاضیرلامیشلاردیر.

وقایع نویس آکسارایی، هولاکو خان حاقیندا "ایجن" (دۆلت صاحیبی، عزیز، آتا) تعبیرینی قوللانمیشدیر. آدی گئچن مؤلیف؛ هولاکو خانین حلب ملیکی، ملک الناصره یازدیغی مکتوبونو دا درج ائتمیشدیر. بو مکتوبوندا هولاکو خان بئله دئمکدهدیر:

"ملک‌الناصر بیلسین کی، بغداد اوزرینه یوروپوب تانرینین قیلجی ایله بوراسینی آلدیق و اورانین صاحیبینی (یعنی خلیفه‌نی) یانیمیزا چاغیراراق اوندان ایکی سورغو سوردوق، سورغولاریمیزا قارشیلیق وئرمهدی، بوندان دولای قرائیمیزدا تانری هئچ بیر قومون الیندهکی نعمتی، بو قومون اوز اوزونه بوزمایینجا، آماز؛ دنیلدیگی کیمی، اوزونون یاپمیش اولدوغو ایشلر اوزوندن بیزیم غضیبیمزه مستحق اولدو. بوندان سونرا، تانرینین بو یوردوغو کیمی، هر نه یاپدیلسا جزاسینی بولدولار. چونکو بیز، تانرینین قوتی ایله قالدیق و اونون قوتی ایله موفق اولدوق و اولماقدا ییق. هئچ شبهه یوخدور کی بیز، تانرینین یئر اوزوندهکی عسگری بیک؛ اوز غضیبینه اوغراتماق ایستهدیگی کیمسه‌لرین اوزرینه بیزی گۆندهریر. حادثه‌لر، سیزه عبرت و سۆزوموز سیزه نصیحت اولسون. نجه کیمسه‌لری یوخ ائتدیک، نجه اوشاقلاری آتاسیز بوراخدیق، یئر اوزونون اوستونو دگیشدیردیک و آلت - اوست ائتدیک؛ سیزه قاچماق وار، بیز ده ایسه قاچانلاری یاخالماق وار، سیزین اوچون بیزیم قیلجیمیزدان قورتولماق یوخدور؛ سیز هاردا بولونورسانیز بولونون اوخلاریمیز سیزه یئتیشیر، آتلاریمیز هر آتدان حیزلی قاچار و اوخلاریمیز بوتون سپیرلری دلر، قیلجیمیز ائتدیگی یئرله ایلدیریم کیمی ائتر، عاغیلاریمیز داغلار کیمی ساغلامدیر، ساییمیز ایسه قوملار قدر چوخدور؛ بیزدن آمان دیلمه‌ن سلامت چاتار، بیزیمله ساواشا یئلته‌نلر سونوندا پئشمان اولارلار. سیز بیزه "کافر" دئییرسینیز، بیز ده سیزه "فاسیق" دئییریک. بیز، بوتون ایشلری تدوین و تقدیر اندن تانری طرفیندن، سیزه مسلط ائیلدیک. یئر اوزونون باتی و دوغوسو بیزیم الیمیزدهدیر، هئچ بیر یئرله قاچیب قورتولماز سینیز" (توغان، ۲۱۴: ۱۹۴۶).

توغان؛ هولاکو خانین ایفاده ائتدیگی بو سطیرلرین، او دؤنمدهکی بیلگیلرین مختلیف اثرلرینده ده یئر آلدیغینی بلیرتمیش و هولاکو خانین عسگری تدبیرلریندهکی تعویضسیر توتومو و اوزونون دؤنمینده شهرلرده یئرلی خالق اوزرینده تحق ائتدیریلن وئرگیلر سببیه مسلمان اهالینین نظرینده بیر بلای آسمانی ائتکیسی بوراخدیغینی بلیرتمیشدیر. آنجاق، توغانا گۆره اوزونو یاخیندان تانیانلارین آغیلاری ایسه باشقادیر. دؤنم‌نین بؤیوک ایران شاعیری اولان سعدی شیرازی، هولاکو خان خیطابا سؤیله‌دیگی بیر قصیده‌سینده اوزتله بئله دئمیشدیر: "سمانین یئر اهلینی میئتدار ائدهجک بیر ایشی، کایناتی یارادان تانرینین بو جهان اهلینه یئندیردیگی بؤیوک رحمتی اودور کی ایلخانین یازی و فرمانینا بویون اگهرک یئر اوزوندهکی بویونلار کسيلمکدن قورتولموشدور. معموره‌نین یئر و دنیزلرینین ان اوزاق کۆشلری اونون آدی و گوجو سایه‌سینده ده قیلجیدان گئچمه بلاسیندان قورتولاراق آمان صفحه‌سینه گیرمیشدیر. روم سلطانی و روس پادشاهی اونا

میئتلە خراج وئریر، هیند و سیند محراجلری اونا بویون اگهرک قالان وئرگیسی وئریرلر" (توغان، ۲۱۶: ۱۹۴۶).

هولاکو خانین، فارس باش بیتیکچیسی (وزیری) خوراساندا اوزون زاماندير تورک و موغوللارا خیدمت اندهرک اونلارین نظرینده مقبول بیر قونومدا بولونان بهاءالدین جوینی نین اوغلو خوجا شمس الدین جوینی یه، یوخاریدا آدی گنچن سعدی شیرازی خیطاب اندهرک؛ "اگر سن منیم یازیق قلبیمی سنویندیرمزسن، بو دونیادا بو قدر جور و جفا چکمه نین نه معناسی اولور؟ ایلخانین صاحب-دیوانی نین (وزیری نین) قلبینه خیطاب اندیرم: اونون (ایلخانین) یاساسیندا یازیقلا قارشی جور و ظولم یوخدور. تانری، مغرب و مشرقی ایلخانا وئریشدیر، سن (شمس الدین جوینی) ده، یئر اوزونون خزینه سی نین امینی و محافظی سن" (توغان، ۲۱۶: ۱۹۴۶). هولاکو خانین چاغی نین گرکتیردیگی بیلیم دالاری ایله مشغول اولدوغو خصوصو، اؤن آسیا بیلگی نلری طرفیندن ده تایید اندیلیمیشدیر.

رشیدالدینه گوره منگو خاقان داها قارداشی هولاکو خان اورتا آسیا دایکن، تانینمیش اؤن آسیا ریاضیات بیلگی نی نصیرالدین طوسی نی قاراقوروما گوندرمه سینی بیلدیرمیش، آنجاق هولاکو خان، ایرانی فتح اندیکدن سونرا بو بیلگی نی بولدوراراق، نصیرالدین توسی اوچون مراغادا بیر رصدخانا تیکدیرمیشدیر (توغان، ۱۱۷: ۱۹۴۶). ایلخانلی دؤنمی اوزرینده چالیشان اوپژکتیو اولچولره صاحب بیلیم آدمالاری، اؤن آسیا گن گلن تورک-موغول عنصرولاری نین یوکسک بیر کولتوره صاحب اولدوغونو و بو ساغلام کولتور بیریکیمی سایه سینده فتح اندیکلری اولکلرین سیاست و بیلیم آدمالاریندان دا فایدالانمالاریندا بیر ساقینجا گورمه دیکلرینی بلیرتمکده دیر. بو چرچیومه اندلسلو عرب بیلگی نی محی الدین العربی ایله بیرلیکده دؤنمین اؤنده گلن بیلیم آدمالاری، هولاکو خانین حیمایه سینده بیر آریا گنیریلهرک، مراغا کیمی او گونه قدر متروک قالمیش اولان بیر آذربایجان شهری دونیانین باشلیجا بیلیم مرکز لریندن بیرسی حالینا گنیریلیمیشدیر (ریپکا، ۲۴۷: ۱۹۶۸).

هولاکو خانین تعقیب اندیگی "میلی" سیاستین ان بلیرگین وصفلری؛ اؤزو ایله بیرلیکده اورتا آسیادان گلن تورک-موغول عنصرولارینی، فتح اندیلن اولکلهرده کی گنیش جوغرافی آلانلارا، بللی بیر پروگرام و پلان ایچینده اسکان اندیرمه سی و بنلهجه آنادولو و آذربایجان ایله بوگونکو قوزئی عراقدا وار اولان تورک توپلولوقلاری نین میلی کولتور باخیمیندان او دؤنمه کی فارس و عرب کولتور دایرملری نین تاثیر و نفوذ آلتیندا اریبیب گنتمه لرینه انگل اولماسی دیر.

فتح اندیلن یئرلشیم یئرلری و خوراسان دان گلن تورک عنصرولاری اوچون اچیلان یئنی یوردلارا تورکجه آدلار وئریمیشدیر. ایلخانلار دؤنمینده یؤنتیم و اداره مرکز لرینده کی گونلوک قونوشمالار تورکجه ایدی. آیریجا او یغور یازیسی دا رسمی دولت ایفباسی اولاراق قورونموشدور. ایلخانلی دولت یؤنتیمی طرفیندن یئرلی خالق ایله ایلیشکیلری یورومتک آدینا انتصاب اندیلن فارس مأمورلارا دا او یغور یازیسی اؤیرنمه مجبوریتی گنیریلیمیشدیر (توغان، ۱۹۴۶: ۲۵۹). بو دؤنمه خالق عرب اولان اداری بؤلگه لرده

رسمی یازیلار عربجه و خالقی ایرانلی اولان اداری بۆلگه‌لرده ایسه رسمی یازیلار فارسجا و خالقی تورک اولان یئرلشمیش یئرلرینده رسمی یازیلار اوغور حرفلری ایله تورکجه یازیلیمیشدیر. آنجاق، دیوان بلگه‌لری نین آرخاصینا یازیلیماسی گرکن "گورولدو" تأیید عباره و قیدلری بلگه‌لری نین اوریزینالی عربجه یا دا فارسجا یازیلیمیش اولسا دا، دایما اوغور حرفلری ایله یازیلیمیشدیر. هولاکو خانا گوره، مقدس قانون "یاسا" یا دا "یاساق" ایدی. اینگیلیس تاریخچیسى د. مورگان بو سوزجوگو چینجه ژونفا "وردو غرفو، وردو دوزهنی" تئریمی (اصطلاحی) ایله قارشیشلاشدیرمیشدیر. بو تئریم گونوموزده تورکیه تورکجه‌سیندهکی "غرفی اداره" تئریمی ایله قارشیشلانماقدادیر (مورگان، ۱۹۸۶: ۱۶۳-۱۷۶). تورک-موغول یاساسی "یاساقدیر" دئیگی زامان هرکسین کسین بیچیمده بوگون اگمه‌سی و اطاعت انتمه‌سی گرکن بیر وجیبه ایفاده اندیلیمیشدیر. چنگیز خان و تیمور خان یاساسیندا، "امان" دیله‌مه‌نه قیلیج قالخمازدی. آیریجا بو یازیا قونو اولان؛ یاغما، چاپولجولوق کیمی ساواش سیراسیندا اولاییله‌جک حادثه‌لرده ایذین وئريلمه‌یه‌جگی چوخ آیدین‌دیر. تورک-موغول دولتینده یاپیلان ساواشلار سونراسیندا اله اندیلن غنیمت، توره‌یه گوره بوتون عسگرلر آراسیندا بللی بیر اوران نیسبتینده ذاتاً پایلاشیلیردی. اون آسیایا یئرلشمگه و یورد توتماغا گلن و امیر-قوموتا زنجیری نین اونمینی و حیاتی تینی، مته خانین قوردوغو ایلك دوزهنلی تورک اوردوسوندا اعتیاراً ایدراک اندهرک یوز ایللر بویونجا روحوندا داشیبیان تورک عنصورلاری نین یاسایا آیفیری داورانمالارینی دوشونمک داعی حاقسیرلیقدیر. او دؤنمه بۆلگه‌سیندهکی تک دوزهنلی اوردویا صاحب اولان چنگیز اولادی خانلارین یاسایا اولان سایغیلارینی، ایلخانلی خانلیغی نین منشأیینی داها بیلمه‌ن، هولاکو خان سالدیرانلارین تارتمالاری و دگرلندیرمه‌لری بیر اون یارغیدان باشقا بیر شئی دئییلدیر.

ایلخانلیلار مملکتینه داخیل اولان اوغوزلار و اق قویونلو بگلری، چنگیز خان، اسکی اوغوز خانین تاریخده بیر داها تکرورو کیمی تلقی انتمیشلردیر. باشقا بیر ایفاده ایله اوغوز خان و چنگیز خان، خالیص گۆچه‌به اولان فاتیح قوملارین قهرمانلاری نین ایدئال تیپلری قبول اندیلیمیشدیر. بوتون بوزقیرلاردا مینلرجه ایلدن بری داوام انتمکده اولان بیر توره واردیر. مته، آتیلا، چنگیز و تیمور کیمی خاقانلار دا اوز بویلارینی و اوردولارینی بو غرفی قانونلارا تابع گورموشلردیر.

ایلخانلی دؤنمینده گرچکلشدیریلن فتوحاتین تورکلوک اوچون اونمی؛ بوگون بوتون اون آسیا جوغرافیاسیندا یاشایان تورکلرین وارلیغینی ایفاده انتمیش اولماسیدیر. او دؤنمه وار اولان قاراخانلی تورک حاکیمیتی، بو بؤیوک جوغرافیادا دگیشیک اتنیک آدلار و دینی کولتورلرین انتکیسی آلتیندا یاشایان تورک بویلارینی قاپسایاجاق گوج و بؤیوکلوکده دئییلدی. چنگیز خان دؤنمینده بؤیوک بیر تورک-موغول دولتین قورولماسی ایله بیرلیکده، اورتا آسیا دا موغول کولتورو انتکیسی آلتیندا قالان بوتون بویلار، باتی یا دوغرو انتقال انتمیش و سونوجدا تورک و اسلام کولتورو دایره‌سینه گیرمیشلردیر. تورک و موغول بویلاری آراسینداکی قایناشمانین نه قدر بؤیوک چاپدا گرچکلشدیگینی گورمک اوچون گونوموزده نوغای، اوزبک، قازاق و باشقورد کیمی بؤیوک تورک بویلاریندا همن هامیسیندا اورتاقلاشا موجود اولان آلت بوی آدلارینا و یا سولاله آدلارینا باخماق یئترلی اولاجاقدیر. اون آسیاداکی تورک-موغول حاکمیتی نین داها سونراکی ایللرده بو

بۇلگەدە عثمانلى دۆلتى نىن قورولوشونا دا ساغلام بىر ياپى حاضىرلايدىغى و بىلەجە توركلرىن، آروپا و روسيا توپراقلارينا گىرەبىلمىش اولمالارى خصوصو، بعضى آروپالى مستشرقلر طرفىندىن دە افسوسلا ياد اندىلمىشىدىر (براون، ۱۹۲۰).

سونوج اولاراق، ھولاكو خان نىن شىخىنە يۈنەلىك يۈزلى و يابانجى باسبن (مطبوعات) اورقانلارنىدا حاقسىز و انصافسىز اولدوغو قدر، بىلنجسىزجە يورودولن كامپانپالار؛ ھولاكو خان نىن روحونو اينجىتەمز، تارىخدە توركلوگون بقاسى اوچون مجادلە انتمىش و آدلارى سانلارى اونوتولموش نىجە تورك خانلارى كىمى، ھولاكو خان نىن روحو، انجاق اوز عىرقىندان اولانلار نىن بو طور سياسى و دىنى آداماجا و شاشىرتماجالارا قانمالارى حالىندە اينجىير.

بوگون بو اۆلكەدە ياشاپان توركلر، بو توپراقلارى اوزلرىنە يورد اولاراق جانلارى باھاسىنا بوراخمىش اولان آتالارى نىن روحونو اينجىتمك بىر يانا، اولارا سىمىسىخى سارىلماق؛ بىلمەينلرە اۆيرتمك و قوتلو خاطرملرى اۋنوندە ساىغى ابلە يىرە دىز وورماقلا بو كوملودورلر ■

قايناقلار

- (ھىجرى ۹۰۸)، "تارىخ كزىدە نصرىتنامە"، برىتانيا موزەسى، اورىژىنال ۳۲۲۲.
- آ. آدا. صباح الدين (۲۰۰۲)، "موغول دۆلتى"، توركلر، يىنى توركىە ياپىنلارى، آنكارا.
- آلىنگە، قورد (۱۹۶۷)، "موغول قانونلارى"، (چئويرن جوشقون «اوق»، آنكارا اونيورسىتەسى حقوق فاكولتەسى ياپىنلارى، آنكارا.
- اۋگل، بهاءالدين (۱۹۸۲)، "توركلردە دۆلت آنلايىشى: ۱۳-جو يوز ايل سونلارنىدا قدر"، آنكارا.
- بزر، قولاى (۲۰۰۳)، "بغدادا اشغالبن و بىخىمبن دانىسكاسىنى موغوللار اۋيرتمىشىدى"، حرىت تارىخى (ادىتور: مراد بارداقچى)، اىستانبول.
- تمىر، احمد (۱۹۴۸)، "موغوللار نىن گىزلى تارىخى"، تورك تارىخ قورومو ياپىنلارى، آنكارا.
- تمىر، احمد (۱۹۹۲)، "تورك موغول اىمپراتورلوغو و داوامى"، تورك دونياسى ال كىتابى، ۱-جى جىلد، آنكارا.
- تمىر، احمد (۲۰۰۲)، "موغول (ويا تورك-موغول) خانلىغى"، توركلر، يىنى توركىە ياپىنلارى، آنكارا.
- توغان، آ. زكى وليدى (۱۹۴۶)، "عمومى تورك تارىخىنە گىرىش"، ۱-جى جىلد: ان اسكى دۆنملردن ۱۶-جى عصرە قدر، اىستانبول.
- توغان، اىسنىبىكە (۲۰۰۲)، "چنگىز خان و موغوللار"، توركلر، يىنى توركىە ياپىنلارى، آنكارا.
- روكس، ژان پاول (۱۹۹۸)، "توركلرىن و موغوللار نىن اسكى دىنى"، (چئويرن آيقوت قازانجىگىل)، اىستانبول.
- ساعاتچى، صبجى (۲۰۰۳)، "تارىخدىن گونوموزە عراق توركمنلرى"، اىستانبول.
- قوشچو، عايشە اردم (۲۰۰۲)، "اىلخانلى دۆلتى نىن قورولوشو و مملوكلرە اىلك تماسى"، توركلر، يىنى توركىە ياپىنلارى، آنكارا.
- لوتىس، برنارد (۱۹۸۸)، "اسماعىللىر"، اسلام آنسىكلوپىدىسى، جىلد ۵۱۲، اىستانبول.
- مىنورسكى، و. (۱۹۸۸)، "ماراغا"، اسلام آنسىكلوپىدىسى، جىلد ۷، اىستانبول.

یووالی، عبدالقادر (۱۹۹۸)، "هولاکو"، اسلام آنسیکلوپدیسی، جیلد ۱۸، ایستانبول.
بیلدیریم، دورسون (۲۰۰۰)، "ارگنهکون) - (ارکینکون) مو؟"، تورک دیلی آراشدیرمالاری
ایلیگی- بلهتن، ۱۹۹۷، آنکارا.

BOYLE, J.A. (1968), History of Iran. Volume 5 The Saljuq and Mongol Periods. s. 365
Cambridge.

BROWNE, Edward G. (1920), A History of Persian Literature Under Tartar Dominion
(1265-1502). s. 11 Cambridge.

MORGAN, David (1986), "The Great Yasa of Chingiz Khan and Mongol Law in
RYPKA, Jan (1968), History of Iranian Literature. s. 247 Dordrecht.

SPULER, Bertold (1992), "Central Asia in the Mongol and Timurid Periods",
ENCYCLOP_DIA IRANICA Volume: V.. Costa Mesa, California.

the Ilkhanate" Bulletin of the School of Oriental & African Studies (49), Londra.